

ШЛЯХ НЕСТОРА МАХНА В ЕМІГРАЦІЇ: ЧЕРЕЗ РУМУНІЮ І ПОЛЬЩУ У 1921–1925 рр.

© Гетьманчук М. П., 2008

Висвітлено причини та умови переходу Н. Махна в еміграцію у 1921 р. Проаналізовано особливості життя та діяльності Н. Махна під час його перебування в Румунії та Польщі у 1921–1925 рр. Досліджено роль Н. Махна, яку він відігравав у радянсько-румунських та радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду.

Reasons and terms of transition of N.Machno light up in emigration in 1921. The features of life and activity of N.Machno are analyzed during his stay in Romania and Poland 1921-1925. Probed role of N.Machno, which he played in the Soviet-Romanian and Soviet-Polish relations of intermilitary period.

На початку ХХІ ст. Україна як колишня складова тоталітарної держави, якою був Радянський Союз, торує шлях до самостійного суверенного і демократично орієнтованого суспільства. Державотворчі процеси в Україні зумовили повернення із небуття імені Н. Махна – одного із найяскравіших лідерів українського народу періоду національно-визвольних змагань 1918–1921 рр., якого радянська історична наука називала бандитом, а діяльність його замовчувала. У Запоріжжі в 2005 р. пройшов Другий всеукраїнський фестиваль „Гуляй-Поле” імені Н. Махна, який було присвячено 117-й річниці від дня народження відомого анархіста. Його вшанували відвідуванням пам’ятних місць, проведенням конференції „Нестор Махно. Від минулого до сьогодення”, турнірами та концертами. До цієї дати його ім’ям було названо вулицю міста [1, с. 6]. В наш час Н. Махна часто порівнюють із Спартаком, Че Геварою та вважають „українським Устимом Кармелюком”, адже у 29 років він зумів організувати майже 100-тисячну Революційну повстанську армію і розпочав перший у світі експеримент зі створення анархістського суспільства [2, с. 400–401]. Сторінки його життя і діяльності – це наповнена трагізмом та болем картина анархістсько-селянського руху в Україні часів визвольних змагань 1917–1921 рр.

Постать Н. Махна завжди викликала чималий інтерес серед істориків як в нашій країні, так і за її межами. Однак переважна частина їхніх праць, написана здебільшого на основі спогадів сучасників, матеріалів тогочасної періодичної преси і численних публіцистичних розвідок, мемуарів активних учасників махновського руху та самого Н. Махна, але без залучення значного масиву наявних в архівах документів. Тому ще й сьогодні достовірні факти про його діяльність тісно переплелися з легендами та вигадками.

За роки незалежності в Україні опубліковані нові джерельні матеріали і спеціальні видання, які істотно розширили сюжетну базу про участь військових формувань Н. Махна в подіях визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. та його еміграційний період життя і діяльності [3–9; 16–17]. Разом з тим, як зауважує український дослідник В. Савченко, більшість праць про Н. Махна, що були опубліковані в період з 1991 по 2004 рр., вирізняються повтореннями вже відомих фактів та інформації, введеної попередниками в науковий обіг [10, с. 4]. В подібний спосіб можна охарактеризувати й праці сучасних російських науковців, які присвячені Н. Махну [11–14]. Однак слід зазначити, що вони мають певні особливості: 1) сучасні російські історики розглядають діяльність Н. Махна виключно в контексті російських революційних рухів досліджуваного періоду; 2) постать Н. Махна російські дослідники використовують переважно для негативної критики й протиставлення не тільки таким лідерам національно-визвольних змагань українського народу, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський та ін., але й провідним національно-демократичним силам незалежної України. Так, російський дослідник

життя і діяльності Н. Махна Семанов С.М. пише, що: „Петлюрівців били всі – і білі, і червоні, і махновці. Зате тепер володарі „незалежної України”, яка прозябає в голоді і холоді, ними гордяться. А Махно? Героїчного батька нинішні самостійники не жалують. Мерзенного зрадника Мазепу піднесли в ранг героя, а корінного малоросійського хлопця, захисника пригнобленого українського селянства Нестора Махна забули? Нічого дивного! Махно рішуче відкидав всякий націоналізм. Це по-перше, але є і по-друге. Дуже вже не шанував Махно злодійкуватих гнобителів трудящих, а також їхніх холоїв...” [11, с. 121].

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість зазначеної проблеми, автор поставив за мету: 1) показати причини та умови переходу Н. Махна в еміграцію у 1921 р.; 2) проаналізувати роль Н. Махна, яку він відігравав у радянсько-румунських та радянсько-польських відносинах; 3) висвітлити особливості життя та діяльності Н. Махна під час його перебування в Румунії та Польщі у 1921–1925 рр.

Махновський селянський рух 1917–1921 рр. можна умовно розділити на три періоди. Перший – період революційної повстанської боротьби, який починається з часу окупації України німецькими та австро-угорськими військами, і до початку 1919 р. Другий період – від відновлення радянської влади в Україні на початку 1919 р. й до запровадження НЕПу. У цей час Н. Махно вів позмінну збройну боротьбу з більшовиками, арміями А. Денікіна, П. Врангеля. Третій період – від початку запровадження більшовиками в Україні НЕПу до серпня 1921 р., коли Н. Махно був змушений покинути свою батьківщину та перейти кордон з Румунією. Останній період проходив у боротьбі виключно з більшовиками. Необхідно зазначити, що однією з характерних ознак махновського руху було категоричне несприйняття будь-яких союзів з білими генералами. Сам Н. Махно був представником селянського руху, а селянська маса Укарїни була твердо переконана, що з перемогою білих повернуться поміщики, урядники, вся принизлива система станової нерівності, в умовах якої селянство перебувало століттями. Якщо з більшовиками у селян виникали соціальні суперечності, то з білими, крім того, існував більш глибокий соціально-культурний конфлікт. Це був розкол між народними масами та елітою, закладений на рівні світосприйняття ще з часів Російської імперії.

Повстанський рух, без перебільшення, можна вважати, був найхарактернішою особливістю Української революції. Він лише підтверджував селянський характер тогочасної української нації, значення для неї аграрного питання. Найскравішою харизматичною постаттю цього руху, на нашу думку, безумовно, був Н. Махно, якому бракувало національної свідомості. Чи було це випадковістю? Скоріше всього, що ні, селянська українська нація не змогла за короткий проміжок часу утворити національну політичну еліту, з якої мав би з’явитися загальнонаціональний лідер потрібного масштабу. Зате селянство у цей період продукувало у великій кількості „батьків-отаманів”, які свої партійні та особисті інтереси ставили вище від державних, так само, як і народ свої матеріальні, зокрема, земельні інтереси, також ставив вище від державних, повністю їх не усвідомлюючи. Тому діяльність Революційної повстанської армії Н. Махна не тільки відображала деформованість соціальної структури українського суспільства, його політичну відсталість, слабку присутність в містах, недостатню національну свідомість й відмобілізованість [2, с. 459–461]. Разом з тим діяльність Н. Махна, а це найголовніше, допомагала цілком і повністю знищити той ганебний „малоросійський” статус, який мали українці в Російській імперії, змушувала їх відчувати себе державною нацією.

На початку 1921 р. українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. За наказом з Москви М. Фрунзе розпочав нову, набагато масштабнішу операцію з оточення та знищення махновців. Боротьба з ними велася надзвичайно жорстокими карально-репресивними методами. Так, начальник тилу Червоної 4-ї армії Грюнштейн, на якого було покладено проведення операції зі знищення Повстанської армії, видав безпрецедентний наказ військам: „Наказую: 1) захоплених в боях і при очистці районів полонених знищувати публічно; 2) крім махновців, розстрілу підлягають: а) червоноармійці, які перейшли на бік Махна з частин Червоної армії; червоноармійці-військовополонені Врангеля, які поступили на службу до Махна; в) жителі, які надають Махнові допомогу...; 4) при очистці районів застосовувати в якнайширшому масштабі

систему заложників і встановити кругову поруку населення...” [2, с. 453–454]. Від М. Фрунзе вимагали якнайшвидшого знищення Н. Махна. Його звинувачували у нездатності справитися з „бандитом”, ставлячи під сумнів професійну відповідність командувача більшовицьких військ. Особливо важкими для Н. Махна були бої з „летючим” загonom заступника М. Фрунзе – Р. Ейдеманом [19, с. 337–341].

У липні 1921 р. Н. Махно, ведучи безперервні бої з частинами Червоної армії, здійснює кавалерійським загonom рейд до Дону. Поблизу Таганрога відбулися останні збори командирів і бійців Повстанської армії, які мали вирішити долю махновського руху. На цих зборах Н. Махно навіть пропонував здійснити рейд в Галичину і з допомогою селян-галичан створити нову велику армію, яка зможе повернутися в степову Україну. Н. Махно сподівався, що планом повстання в Галичині може зацікавитися більшовицьке керівництво, яке мріяло про світову революцію. Однак більшість командирів хотіли продовжувати боротьбу лише на батьківщині, а серед донських козаків Н. Махно підтримки не знайшов. Його рейд по донських і поволзьких степах зазнав невдачі [19, с. 28].

Повернувшись в Україну, Н. Махно 11–16 серпня 1921 р. веде постійні бої з червоними військами, які завдають йому непоправних втрат. Біля Перевалочної махновці були оточені і переправилися на Правобережжя України через Дніпро. 28 серпня 1921 р., обезброївши більшовицьку прикордонну заставу біля с. Кам’янки, залишки недавньої багатотисячної армії Н. Махна (77 осіб) переправилися через Дністер і перейшли на територію Румунії [13, с. 372; 20, с. 388]. Згодом Н. Махно описував це так: „22 серпня біля мене зайва метушня – куля попала мені нижче потилиці з правої сторони і навиліт вийшла через праву щоку. Я знову лежу на тачанці... 26 серпня ми приймаємо новий бій з червоними, під час якого гинуть наші кращі товариші і бійці – Петренко-Платонов та Іванюк. Я вношу зміни до маршруту і 28 серпня 1921 р. переходжу Дністер. Я – за кордоном...” [14, с. 393].

Переправившись через Дністер, махновці вступили на землю Молдови, яка з 1918 р. входила до складу королівської Румунії. Всіх махновців розбрóили та інтернували, скерувавши в табір для військовополонених у м. Бельці. За різними даними, махновців, що перейшли до Румунії, нараховувалося від 78 до 125 осіб. Переважна більшість дослідників називає цифру 78 осіб [10, с. 380–381]. Різницю у підрахунках можна пояснити скоріше всього тим, що окремі автори до цієї кількості могли зараховувати: 1) декілька десятків махновців, які пізніше перейшли в Румунію з України; 2) вояків із загону отамана Хороброго-Лихо з сотнею шабель, який був союзником Н. Махна і перейшов у Румунію. Вже через два тижні, після зустрічі Н. Махна в Кишиневі з румунським генералом Поповичем, офіційні власті дозволили йому і його дружині Г. Кузьменко, а також кільком найближчим соратникам оселитися в Бухаресті [9, с. 230].

Однак за кордоном Н. Махно не збирався сходити з політичної арени. У Бухаресті 26 листопада 1921 р. він зустрівся з міністром закордонних справ УНР. Під час цієї зустрічі Н. Махно заявив, що тільки УНР правомочна представляти український народ і успішно боротися з більшовиками, маючи для цього регулярну армію та допомогу Польщі і Румунії [21, Ф.3696, Оп.3, Спр. 26, Арк. 12–14]. В Румунії Н. Махно створює Закордонний центр махновського руху, який налагодив зв’язок з Берліном, де на той час перебували махновські представники на чолі з П. Аршиновим. Основним завданням центру стала підготовка нового етапу широкомасштабної боротьби з більшовиками, а також створення умов для повернення Н. Махна в Україну [10, с. 384]. Центр організував „вікна” на румунсько-радянському кордоні, через які в Українську СРР проникали представники Н. Махна. Сили махновців та їхнього підпілля в УСРР на осінь 1921 р. налічували десь близько 3 тис. чоловік, половина з яких знаходилася у все ще діючих загонах. Чимало повстанців скористалися амністією, яку проголосив V Всеукраїнський з’їзд Рад, що відбувся в Харкові 25 лютого – 3 березня 1921 р. Так, на черговому Всеукраїнському з’їзді Комітетів незаможних селян, який проходив у 1922 р., зазначалося, що після оголошення амністії 10 тис. повстанців добровільно склали зброю [22, с. 327].

Румунський уряд з певних мотивів лояльно поставився до Н. Махна, плануючи його використати у разі війни з Радянською Росією. У Бухаресті добре усвідомлювали наслідки того факту, що більшовики не визнали договір з Центральними державами від 24 квітня 1918 р., за яким до

Румунії була приєднана Бессарабія. За договорами Версальської системи, територія Румунії збільшувалася більше ніж вдвічі, населення зросло із 7,8 млн в 1915 р. до 16 млн. в 1920 р. [23, с. 319]. Національні меншини становили більше чверті населення Румунської держави. З огляду на напружені відносини з більшовицькою Москвою, невизнання останньою румунської анексії Бессарабії Румунія була зацікавлена в існуванні буферної України між нею та Радянською Росією. Її підтримка екзильного уряду УНР Н. Махна також пояснювалася намаганням нейтралізувати український рух і використати його у власних тактичних цілях, насамперед для зміцнення румунського контролю над тими українськими землями, які вона утримувала. З іншого боку, бажання Бухареста уникати відвертого загострення відносин з Радянською Росією обумовлювало його обережність щодо підтримки уряду УНР та Н. Махна [24, с. 431]. Тому румунський уряд обіцяної допомоги йому так і не надав.

Після польсько-радянської війни 1920 р. на території Румунії в таборах для інтернованих знаходилися 155 генералів і старшин та близько 3 тис. вояків Армії УНР, 37 повстанських отаманів та вояків партизанських загонів (800 осіб). Усі ці військові формування підтримували зв'язки з румунською військовою адміністрацією. Окремі повстанські отамани зразу ж перейшли на бік Н. Махна [10, с. 382–383]. 19 листопада 1921 р. бессарабська група вояків УНР під командуванням генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка трьома відділами взяла участь у Другому Зимовому поході на Тирасполь та Одесу. Вона була найменша і найслабша, а тому не захопила Тирасполь і зазнала поразки [25, с. 51–54]. Н. Махно та його вояки участі в цьому поході не брали. Більшість з них перебувала в таборах для інтернованих, а ті, що знаходилися на волі, не мали зброї, коней та спорядження. Крім того, між Н. Махном та урядом УНР не було оформлено ніяких політичних домовленостей. Тільки у лютому 1922 р. Н. Махно зустрівся з генералом-хорунжим А. Гулий-Гуленком у Бухаресті. Він запропонував генералу організувати в Бессарабії повстання українського населення проти румунської влади. Однак, як А. Гулий-Гуленко, так і вояки армії УНР цей план не підтримали [10, с. 385].

У Румунії Н. Махна продовжували переслідувати уряди РСФРР і УРСР та їхні каральні органи. Протягом вересня–листопада 1921 р. вони надіслали урядові Румунії ряд нот з вимогами видати Н. Махна, кваліфікуючи його „як ватажка злочинних банд, що здійснили на території Радянської Росії і України безліч злочинів, спалюючи і грабуючи села” [26, с. 364, 435, 488]. Уряд Румунії відмовився видати Н. Махна, оскільки для цього не було юридичних підстав. Верховний трибунал УРСР стосовно Н. Махна не виніс відповідного вироку [8, с. 42]. У лютому 1922 р. Народний комісаріат юстиції УСРР розпочав слідство у справі „злочинів” Н. Махна в Україні. Для цього радянська сторона здійснила ряд заходів: 1) Верховний революційний трибунал дав розпорядження направити до Катеринославської, Запорізької, Донецької та Полтавської губерній спеціальні слідчі групи; 2) Наркомат закордонних справ УСРР почав акцентувати увагу на тому, що уся політична діяльність Н. Махна є лише засобом для маскуванню його справжніх цілей – грабунків, вбивств, насильств; 3) з 22 лютого 1922 р. свідчення про „кримінальні злочини” Н. Махна почав давати його начальник штабу В.Ф. Білаш, який 23 вересня 1921 р. поранений був арештований і сидів у чекістській в'язниці [4, с. 577; 9, с. 231].

Подібні дії більшовицького керівництва стали відповіддю на пропозиції прем'єр-міністра Румунії А. Авереску, який вимагав: 1) довести, що Н. Махно дійсно є кримінальним злочинцем; 2) винести йому судовий вирок і взяти зобов'язання не застосовувати до Н. Махна смертної кари, оскільки в Румунії її на той час не існувало. Поки готувався судовий процес, органи ВЧК вирішили шляхом терористичного акту ліквідувати Н. Махна. Для здійснення замаху на нього з Одеси в Румунію була направлена група чекістів на чолі з Д. Медведевим, майбутнім відомим керівником партизанського руху в Україні часів Другої світової війни [8, с. 42]. Одягнувши форму румунських офіцерів, радянські чекісти перейшли кордон і прибули до м. Бендери, де мала відбутися зустріч Н. Махна із представниками румунських спецслужб. Згодом Д. Медведев згадував, що Н. Махно в умовленому місці не з'явився, а тому він перестріляв румунських представників, які прийшли на явочну квартиру, і переправився через кордон на радянський бік [27, с. 23]. Відтак Н. Махно залишився живим, але небезпека для його життя зростала.

Становище Н. Махна ускладнювалося й тим, що у квітні 1922 р. за ним почали ретельно стежити румунські спецслужби. Він відчув негативне ставлення до себе офіційних румунських властей. 10 квітня 1922 р. розпочала роботу міжнародна Генуезька конференція, на яку уперше були запрошені радянські представники. Занепокоєння Н. Махна викликало те, що радянські дипломати змусять румунський уряд піти на поступки у справі його видачі. Крім того, Н. Махно побоювався наслідків вироку радянського суду у його справі, який він очікував з дня на день [10, с. 388–389]. Тому він вирішив тікати з Румунії разом із 17 своїми прибічниками на автомобілі 11 квітня 1922 р. Однак за 50 км від Бухареста усіх махновців затримали румунські жандарми [11, с. 270–271]. На допиті Н. Махно заявив румунським властям, що він планував перейти на територію України для організації „нової боротьби проти більшовиків” [12, с. 200].

Румунська сторона відмовилася пропустити Н. Махна на територію УРСР. 28 квітня 1922 р. румунська поліція відправила Н. Махна, його дружину та ще 16 махновців на північ Румунії. Вночі вони нелегально перейшли польську ділянку кордону в районі м. Бучач. Польські власті затримали групу Н. Махна і відправили в табір для військовополонених в Стшалкові, де розміщалися інтерновані вояки УНР [30, с. 151]. Н. Махно сподівався, як зазначав у листі, надісланому до міністерства закордонних справ Польщі, „знайти притулок і дружню допомогу” [28, с. 119]. У таборі за ним було встановлено постійний нагляд та контроль. Перебування Н. Махна ускладнювалося й тим, що петлюрівці звинувачували його в зраді інтересів УНР, а також у тому, що він відволікав селянські маси від боротьби за самостійну Україну. Знаходячись у Стшалкові, Н. Махно змінив свою позицію, заявляючи, що не визнає уряду УНР. Наголошуючи на тому, що незабаром отримає велику фінансову підтримку, він розпочав вербування вояків у свою армію [21, Ф. 1075, Оп. 2, Спр. 824, Арк. 52–53].

Більшовицьке керівництво продовжувало переслідувати Н. Махна й на території Польщі. 12 квітня 1922 р. Всеукраїнський ЦВК оголосив нову амністію усім, хто боровся проти радянської влади. Вона не поширювалася лише на „непримиримих ворогів робітників і селян України” – П. Скоропадського, С. Петлюру, Ю. Тютюнника та Н. Махна [8, с. 42–43]. 19 травня 1922 р. Верховний трибунал при ВУЦВК визнав Н. Махна винним „у скоєнні на території УСРР цілого ряду грабунків і розбійницьких нападів” [9, с. 232]. Уряд УРСР направив Польщі 19 травня і 4 листопада 1922 р. дві ноти з вимогами видачі Н. Махна як кримінального злочинця [28, с. 119–120]. Однак польський уряд, хоча й тримав махновців у таборі, вирішив не видавати їх більшовикам [29].

У таборі „селянський батько” тривалий час виношував плани організації повстання українського населення в Східній Галичині та побудови там безвладної держави. Для реалізації цієї ідеї Н. Махно зважився на неординарний поступок. 22 липня 1922 р. дружина Н. Махна Г. Кузьменко з’явилася у посольстві УСРР у Варшаві й запропонувала радянським дипломатам послуги для підняття антипольського повстання в Галичині. Вона передала умови Н. Махна, які повинні були стати основою його нової угоди з радянською стороною. У них вказувалося, що махновці від уряду УСРР будуть домагатися: 1) звільнення з в’язниць командирів і вояків махновського руху; 2) припинення переслідування повстанців-махновців; 3) надання гарантій вільного існування для всіх учасників махновського руху; 4) вільної пропаганди махновцями своїх ідей; 5) права для махновців брати участь в Радах і з’їздах. Натомість Н. Махно зобов’язувався: а) припинити збройну боротьбу з Радянською владою й комуністами-більшовиками; б) закликати всі повстанські загони махновців розійтися по домах; в) перейти на легальний шлях свого існування; 2) скликати з’їзд махновців в Гуляй-Полі, який повинен: завершати угоду з урядом УСРР; виявити своє ставлення до нього партії більшовиків; намітити шляхи для подальшої праці [9, с. 233–234]. Радянська сторона відмовила Н. Махно, але не остаточно.

Наприкінці вересня 1922 р. Н. Махна і його дружину арештували й перевели до в’язниці у Варшаві. Тільки у травні 1923 р. окружний суд Варшави розпочав проти нього слідство. Судовий процес над Н. Махно розпочався у Варшавському кримінальному суді лише 27 листопада 1923 р. [32]. Він проходив під головуванням суддів Гжибовського, Рикачевського та Ясенського. Захищали Н. Махна три адвокати – Ф. Пасхальський, М. Рудзінський та Я. Стшалковський [33]. В акті обвинувачення, який було висунуто проти Н. Махна, стверджувалося, що: 1) Г. Кузьменко, за його

наказом, нав'язала контакт з радянським посольством; 2) розпочавши переговори з радянським посольством, він за підтримки більшовиків хотів організувати повстання у Східній Галичині; 3) за наказом Н. Махна, Я. Красновольський втік із табору, щоб поновити зв'язок з радянськими представниками; 4) через Я. Красновольського Н. Махно передав у радянське посольство листи, які польські спецслужби скопіювали; 5) від радянського посольства Н. Махно отримував фінансову допомогу для розгортання антипольської діяльності; 6) під час обшуку помешкання Н. Махна було знайдено ключ до шифру для прочитання одного із листів, які були направлені в радянське посольство [34]. Крім Н. Махна, на суді звинувачення були висунуті і його соратникам – Г. Кузьменко, І. Хмарі, Я. Домашенко.

На судовому процесі органи польської прокуратури усіма силами намагалися підтримати звинувачення. Виступаючи на процесі, прокурор М. Вессербергер акцентував увагу на огульних звинуваченнях Н. Махна. „Анархізм на Заході, – зазначив він, – є опрацьована наукова теорія. Але ця ідея на Сході перестає бути нею, оскільки впала на історично підготовлений ґрунт всякого роду бунтів. Не буду говорити про гайдамаків, про кривавих отаманів і різунів, а звертаю увагу на протиріччя, яке існує між українцями як народом і характером їх родючої землі. Все надбання тих людей свідчить про їхні нахили до пошуку легкої здобичі, дикої свободи... Україна – це колицка отаманів, які під прикриттям вищої мети торують кривавий шлях у цьому краї, керуються виключно жадобою здобичі і дикої свободи” [35]. Щоб підсилити звинувачення в суді, зачитали тексти двох нот уряду УСРР (від 24 травня та 4 листопада 1922 р.) про видачу радянській стороні Н. Махна як „звичайного бандита”. Проти Н. Махна зробили заяви кілька польських землевласників, маєтки яких розгромили махновці ще у 1918–1919 рр. Н. Махну також почали інкримінувати єврейські погроми, які здійснювали махновці в Україні [36].

У своєму виступі на суді Н. Махно відкинув подібні звинувачення. Він звернув увагу суддів на таке: 1) польський уряд зробив помилку, розпочавши проти нього судовий процес; 2) він є симпатиком Польської держави; 3) контактів з радянським посольством він не підтримував; 4) найпереконливішим доказом його дружнього ставлення до Польщі свідчить той факт, що в 1920 р. він відмовився виконувати наказ більшовиків і направити свої загони проти поляків; 5) він є „ідейним анархістом”, а тому протестує проти того, що махновців називають бандитами та грабіжниками; 6) він не антисеміт, а за єврейські погроми в Україні власноручно розстріляв отамана Григор'єва; 7) Я. Красновольський є „продажною людиною” і хоче за всяку ціну отримати польське громадянство; 8) селянські маси в Україні очікують, що він повернеться на їх заклик для боротьби з більшовиками; 9) у Польщі він розраховує на „гостинність слов'янського народу” [35, с. 37–38].

Захисники Н. Махна довели абсурдність подібних звинувачень. Його адвокати-євреї повністю розвіяли міф про антисемітизм махновців [35]. На четвертий день суду польські експерти-графологи висловили свої сумніви щодо автентичності підписів Н. Махна під листами, які від його імені були направлені в посольство УСРР [39]. Крім того, на процесі трапився курйозний випадок: лист Н. Махна, в якому йшлося про визнання ним радянської влади і готовність підняти повстання в Галичині, як показало слідство, було датовано 25 вересня 1922 р. Але якраз саме в цей день Н. Махна було заарештовано [35]. Навіть польська преса відзначала, що головний свідок звинувачення Я. Красновольський – „обмежена людина з надзвичайно низьким інтелектуальним рівнем”, який „не здатний по справі нічого сказати [38]. Зважаючи на ці обставини, польський суд повністю виправдав Н. Махна та його соратників.

Польські власті заборонили Н. Махно знаходитися в Галичині і визначили йому для проживання м. Торунь. Однак публічні заяви Н. Махна про плани продовження боротьби з більшовиками знову викликали негативну реакцію уряду Польщі. За ним було встановлено поліцейський нагляд з погрозою насильницького виселення. На початку 1924 р. польський уряд заявив, що „подібні виступи Махна, явно спрямовані проти уряду держави, з якою Польща підписала мирну угоду і підтримує постійний дипломатичний зв'язок”, вважає неприпустимими і шкідливими [28, с. 120]. У квітні 1924 р. Н. Махно спробував покінчити життя самогубством, але був врятований лікарями [9, с. 243]. Після цього інциденту він був виселений з території Польської держави до „вільного міста” Данціг (Гданськ), де за ним встановила пильний нагляд поліція. Із

травня 1924 по лютий 1925 рр. Н. Махно перебуває у в'язниці, а потім у тюремній лікарні. У Данцігу радянські чекісти знову пробують викрасти Н. Махна і вивезти його в радянське посольство у Берліні, але він чудом врятувався [10, с. 399–400]. Наприкінці лютого 1925 р. Н. Махно тікає з тюремної лікарні і перебирається до Парижа.

У 1923 р. у Берліні виходить книга П. Аршинова „Історія махновського руху”, у якій махновщина розглядається як політичний антирадянський рух. Ім'я Н. Махна стало популярним серед анархістів усього світу й перетворилося на символ. У Парижі Н. Махно закликав анархістів – об'єднатися і створити на зразок політичної партії Загальний союз анархістів. Він продовжував вважати, що Радянський Союз готовий до створення анархістського суспільства, а тому потрібно створювати на його території таємні осередки і здійснити анархо-революцію. Однак невдачі продовжували переслідувати Н. Махна й у Франції. Він постійно хворіє, а єдиною віддушиною для нього стало написання багатотомної історії махновського руху.

1. Яворська Г. Батько Махно. У Гуляй-Полі на Запоріжжі вишанували пам'ять українського анархіста // Народне слово. – 2005. – 24–30 листопада. – С. 6. 2. Політична історія України. ХХ століття: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – У 6 т. / За ред. І.Ф. Кураса. – К.: Генеза, 2003. – Т.2. – 488 с. 3. Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921). – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с. 4. Белаши А.В., Белаши В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВЦ „Проза”, 1993. – 592 с. 5. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк: Донеччина, 1996. – 288 с. 6. Верстюк В.Ф. Махновщина – повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни 1918–1921. – К., 1991. – 368 с. 7. Волковинський В. Нестор Махно: легенда і дійсність // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 574–597. 8. Волковинський В.М. Батько Махно. – К.: „Знання”, 1992. – 48 с. 9. Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність. – К.: Perlit produktion Ltd., 1994. – 252 с. 10. Савченко В.А. Махно. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с. 11. Семанов С.Н. Судьба атамана. – М.: АСТ-ПРЕСС Книга, 2004. – 320 с. 12. Семанов С.Н. Махно. Вожак анархистов. – М.: Вече, 2005. – 384 с. 13. Шубин А. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 416 с. 14. Шумов С.А., Андреев А.Р. Махновщина. – М.: Изд-во Эксмо; Алгоритм, 2005. – 416 с. 15. Биографический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 712 с. 16. Махно Н. Воспоминания / Репринт. воспроизв. изд. 1929–1937 гг. – К.: „Україна”, 1991. – Т.1. – 214 с.; Т.2. – 163 с.; Т.3. – 184 с. 17. Махно Н. Воспоминания, материалы и документы. – К.: Дзвін, 1991. – 191 с. 18. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. 19. Эйдман Р.П. Полководец и боец революции (Страничка воспоминаний о М.В. Фрунзе) // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – М.: Воениздат, 1963. – С. 337–342. 20. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2005. – 415 с. 21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 22. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. – У 2-х т. – Львів: „Місіонер”, 1998. – Т.2. – 502 с. 23. Краткая история Румынии: с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 542 с. 24. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: „Альтернативи”, 2001. – 736 с. 25. Верига В. Листопадовий Рейд. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1995. – 192 с. 26. Документы внешней политики СССР. – М.: Госиздат, 1960. – Т. 4. – 836 с. 27. Беляев В. Горячее сердце // Есть такой фронт: Сб. очерков. – Львов: „Каменяр”, 1971. – С. 21–29. 28. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 29. Вішка О. Нестор Махно в Польщі // Український Альманах. – Варшава, 1997. – С. 380–383. 30. Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України: Нарис історії Сірожуванної дивізії. – Луцьк: „Волинська обласна друкарня”, 2004. – 286 с. 31. Sprawa Atamanu Machny // Rzeczpospolita. – 1923, 29 listopada. – S. 6. 32. Sprawa Machny // Kurjer Warszawski. – 1923, 1 grudnia. – S. 3. 33. Proces atamana Machny // Kurjer Warszawski. – 1923, 28 listopada. – S. 6. 34. Герасименко К. Махно // Діло. – 1923, 2 грудня. – С. 5. 35. Суд над Махном // Діло. – 1923. – 6 грудня. – С.6. 36. Суд над Махно // Діло. – 1923. – 4 грудня. – С.3. 37. Oświadczenia Machny // Rzeczpospolita. – 1923, 28 listopada. – S. 5. 38. Proces atamana Machny // Kurjer Warszawski. – 1923, 1 grudnia. – S. 8.